

Waarom het begrip 'onteigening' ons inleidt in de eenentwintigste eeuw

Theo de Wit

Wij zijn hier om een ervaring onder woorden te brengen, te delen en te bespreken - een ervaring die vandaag niet alleen maar zeker óók wordt opgedaan voor mensen met een theologisch profiel, een theologische achtergrond of een theologisch beroep. Die ervaring wordt hier - ongetwijfeld gebrekkig - samengevat met het woord 'onteigening'-*dispossession*.

Wij kennen het woord onteigening natuurlijk allereerst in een juridische betekenis. Dan betekent het het ontnemen, van land of vastgoed bijvoorbeeld, door de overheid ten behoeve van het algemeen belang tegen schadeloosstelling, en dit na rechterlijke tussenkomst. Buiten deze juridische figuur komt onteigenen neer op zoiets als roof. Maar roof gold in het verleden niet altijd als illegitiem. Zo was onteigening in de zin van 'rovend geweld' in ons Europese oorlogsrecht tot in de twintigste eeuw een legitieme wijze van omgang tussen soevereine staten. Na een oorlog werden de nieuwe bezitsverhoudingen namelijk door middel van een juridisch bindend verdrag bezegeld.¹ Onteigening in deze zin van meer of minder gewelddadige ontneming of toe-eigening is een ervaring die zowel in het verleden als vandaag door miljoenen mensen wordt opgedaan. Zo was het in onze slavernijgeschiedenis lange tijd de gewoonste zaak van de wereld dat iemand anders eigenaar was van jouw lichaam, zoals dat vandaag niet de jure maar de facto nog het geval is bij relaties met loverboys, bij mensenhandel of bij arbeidsovereenkomsten die alleen in naam vrijwillig worden aangegaan. Van onteigening met drastische, soms zelfs dodelijke gevolgen is ook sprake bij verlies van burgerschap, deportatie, etnische zuivering, militaire belegering of uithongering zoals momenteel in Syrië.

In een wat meer symbolische betekenis is onteigening vandaag meer dan ooit de pijnlijke maar onontkoombare ervaring van miljoenen migranten, vluchtelingen en asielzoekers. Dan gaat het om het verlies van sociale betekenis, erkenning en waardering, om het feit dat in het land van oorsprong behaalde diploma's en expertise in het land van aankomst waardeloos blijken. Het gaat ook om het niet zelden hardhandig onderworpen worden aan een regime van assimilatie aan nieuwe wetten,

---

¹ Walter Benjamin, Kritik der Gewalt,

normen, verwachtingen en nationalistische narratieven. Die leiden er niet zelden toe dat mensen zich een identiteit moeten aanmeten die je nog het best een identiteit ná een voorafgaande onteigening kunt noemen: een identiteit als slachtoffer of – in het geval van illegaliteit – als ‘perfect geïntegreerde migrant’. Volgens de laatste mode kun je als asielzoeker nog het best poseren als homoseksueel uit Oeganda.

In Nederland is de laatste vijftien jaar veel gesproken over de teloorgang van de nationale eigenheid en soevereiniteit,² over het verlies aan vertrouwdheid en vanzelfsprekendheid in de volkswijken, en maar weinig over de arbeid van loslaten en onthechten die nieuwkomers hebben moeten verrichten. ‘Multiculturaliteit is ongewilde wederzijde heiligschennis’, zo is er terecht gesteld.³ Onze gehechtheden en absolute waarden zijn voor anderen namelijk dikwijls discutabel of betekenisloos en *vice versa*: de ontdekking daarvan voelt als een onteigening en verklaart veel van de grimmigheid van de discussies hierover.

Onteigening is vandaag dus bepaald geen ervaring die alleen theologen opdoen, maar met de verwijzing naar de multiculturele werkelijkheid komen we wel al in de buurt van hún ervaring: de ervaring dat statusverwachtingen niet langer uitkomen, dat symbolisch kapitaal niet meer rendeert, dat theologische taal als een ‘zombietaal’ (Ganzevoort) wordt ervaren, dat je professonele wapens tandeloos lijken. Dit is natuurlijk geen ontwikkeling die pas de laatste jaren zichtbaar is, of die simpel kan worden toegeschreven aan een voortgaand ‘secularisatieproces’ of een oppermachtig ‘neo-liberalisme’. De eerste keer dat ik zelf iets meemaakte dat met de ervaring van onteigening van doen had was tijdens een stage als theologie-student in de Rotterdamse haven in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Geïntimideerd door de enorme olieopslagplaatsen, terminals, hijskranen en containerschepen viel de groep waarvan ik deel uitmaakte tijdens de tocht door de haven langzaam stil, totdat iemand opmerkte: ‘daar sta je nou met je bijbelkennis’. Het hilarisch gelach dat daarop volgde getuigde misschien zowel van onze verlegenheid als van onze veerkracht. ‘Met lege handen staan’ heeft merkwaardig genoeg zowel iets bedreigends als iets bevrijdends: het kan ons namelijk openen voor het werkelijk nieuwe.

² Thierry Baudet en Geert Mak, *Thuis in de tijd*, Amsterdam: Prometheus, Bert Bakker; en Wendy Brown, *Walled States, Waning Sovereignty*, New York: Zone Books, 2010.

³ Rudi Visser, *Vreemd gaan en vreemd blijven. Kleine filosofie van de multiculturaliteit*, Amsterdam: Boom; en Leon Heuts, ‘Multiiculturaliteit is ongewilde heiligschennis’, *Filosofie magazine*, 6/2005, 10-13.

Vanuit deze anecdote kan ik nu een tweede grondbetekenis van onteigening gaan onderscheiden, een betekenis die het begrip pas complexiteit verleent en ook meer intrigerend maakt.⁴ Want onteigening is ook een ervaring die geen mens bespaard blijft, ja die volgens sommige van onze beste denkers een voorwaarde is voor onze volwassenwording en voor de verantwoordelijkheid die het burgerschap kenmerkt. Hierbij dient te worden opgemerkt dat een onomwonden liberale samenleving als de Nederlandse de neiging heeft deze ervaring te veronachtzamen of onder het tapijt te vegen, gefixeerd als zij is op autonomie en zelfontplooiing. Hiertegen moet men een uitspraak van de schrijver Murakami in stelling brengen: 'Wij kiezen de storm niet, de storm kiest ons'.⁵ Onteigening verwijst namelijk ook naar onze radicale afhankelijkheid en interdependentie, naar de heteronome voorwaarden van onze autonomie en dus naar de grenzen van onze zelfgenoegzaamheid. Onteigening in deze zin verwijst naar ons blootgesteld-zijn aan anderen en aan de samenleving. Onteigening is dus ook: verrast worden, op het verkeerde been gezet worden, uit je zetel of zadel geworpen worden. De filosoof par excellence van déze onteigeningservaring is Emmanuel Levinas, wiens hele denken dan ook wel is beschreven als één grote meditatie op de ethische grondervaring van onteigening.⁶ Een Franse collega van Levinas heeft deze grondervaring eens in een paar penne streken als volgt neergezet:

'Er duikt een zender op, waarvan ik de ontvanger ben, en waarvan ik niets weet, behalve dat deze zender mij in de ontvanger-positie plaatst. Het geweld van deze openbaring bestaat hierin dat het ik uit de zender-positie wordt verdreven, uit de positie van waaruit het zijn zaken behartigd, dus zijn genietingen, zijn macht en zijn kennis.'⁷

Ik duik voor een moment in onze Europese geschiedenis voor een voorbeeld van de Levinasiaanse onteigening aan het begin van de moderne tijd op het gebied van de theologie. We schrijven 1550, meer dan vijftig jaar nadat de Spanjaarden in Amerika voet aan wal hadden gezet en oog in oog kwamen te staan met met veren getooide schepselen waarvan zij zich afvroegen of deze de benaming 'mens' verdienden. In

⁴ Zie voor beide hier genoemde betekenissen Judith Butler & Athena Athanasiou, *Dispossession: The Performative in the Political*, Cambridge: Polity Press, 2013.

⁵ Auke Hulst, 'We kiezen de storm niet, de storm kiest ons'. Interview met Haruki Murakami, in: *NRC-Handelsblad*, 10-01-2014, 12-13.

⁶ Rudi Visker, 'De onteigening. Hoe te zwijgen na Levinas', in: *Tijdschrift voor filosofie*, 57 jg., no 4, 1995, 631-666.

⁷ Jean Francois Lyotard, *Le différend*, Parijs: Les éditions de minuit, 1983, 163.

dat jaar vond op initiatief van Karel V. een beroemd geworden confrontatie plaats tussen twee theologen over de vraag, of het geoorloofd was dat zijne majesteit oorlog voerde tegen de indianen alvorens onder hen het geloof te prediken. Tegenover elkaar stonden de grote theoloog Ginés de Sepúlveda en Bartolomé de Las Casas. Welnu, terwijl Sepúlveda onder verwijzing naar Aristoteles de verhouding tussen de veroveraars en de inboorlingen beschreef als een gerechtvaardigde heerschappij van de volmaaktheid over de onvolmaaktheid, van de kracht over de zwakte, van de deugd over de ondeugd, kortom van natuurlijk heersers over natuurlijke slaven, verdedigt de Las Casas onder aanroeping van dezelfde Griekse wijsgeer dat natuur niet iets is wat de mensen van elkaar scheidt maar juist verbindt. In een Frans commentaar op deze confrontatie valt dan de term die de kern vormt van wat hier onteigening kan worden genoemd, ditmaal in een actieve betekenis van het woord. Het retorisch procédé van de las Casas bestond hieruit dat hij God *losmaakte van een bepaalde vaste plaats*, dat hij de *délocalisation* van de allerhoogste voltrok. En wanneer er geen vaste plaats van God in een hiërarchisch universum bestaat, dan zijn 'alle plaatsen gesitueerd op gelijke afstand van God'⁸ en bestaan er dus geen 'natuurlijke' privileges van bepaalde volken of groepen mensen. Ieder volk staat even dicht of even ver van de hemelse bron. Bijna 500 jaar later is het grootste deel van de mensheid ervan overtuigd dat de onteigeningsarbeid van de las Casas, die de gelijke waardigheid van de mensen installeerde, heilzaam en ook in de geest van het evangelie is geweest. Zoals ook Levinas schrijft: de ontdekking van de ander heeft iets gewelddadigs en traumatisch, maar het gaat om een heilzaam trauma.

Onteigening is ook een ervaring die regelmatig op het gebied van de publieke moraal wordt opgedaan. Onlangs werd de publieke opinie in Duitsland opgeschrikt door berichten dat een aantal belangrijke en machtige Duitsers - ministers, een hoofdredacteur, een toonaangevende feministe - jarenlang grote sommen geld wegslijsden om de belasting te ontduiken. Plotseling was de Duitse politieke elite een moreel stokpaardje kwijt in het debat over Europa - de gewoonte namelijk om de Grieken eens flink de les te lezen over hun slechte belastingmoraal. Iets dergelijks is in ons land bijvoorbeeld gebeurd door het rapport Deetman: de katholieke kerk is hierdoor misschien wel voorgoed

---

⁸ Alain Finkielkraut, *L'Humanité Perdue. Essai sur le XXe siècle*, Parijs: Seuil, 1996, 25-26.

berooft van haar status als *ecclesia docens* op het gebied van de (sexuele) moraal.⁹ Of moeten we zeggen bevrijd?

Een hedendaagse auteur die sensibiliteit heeft voor onteigening in de ambivalente betekenis van ontwrichting en bevrijding is de Canadese katholieke filosoof Charles Taylor. In een voorstudie van zijn recente hoofdwerk *A secular Age* schrijft hij dat de breuk met het *christendom* in de moderne cultuur, dus het wegbreken (*breakout*) uit het langdurige huwelijk tussen het christelijk geloof en een bepaalde vorm van cultuur en samenleving, noodzakelijk was voor de ontwikkeling van authentiek christelijk geloof. We hebben deze nederig makende ervaring van onteigening dus opgedaan, 'with a little help from our enemies', zo concludeert hij met een variant op de Beatles en Joe Cocker. Let wel, het gaat hier volgens Taylor niet om simpele flexibiliteit of aanpassing van het geloof aan de heersende tijdgeest, maar om een authentiek evangelische ervaring: door de tegenstrever uit de *comfort zone* van een 'christelijke cultuur' geworpen worden. Die ervaring kan zo radicaal zijn, dat men 'God om God moet verlaten'.¹⁰ Omdat een betekenaar als 'God' soms door de machten en krachten van de eigen tijd is bezet, kan het achter zich laten van deze betekenaar een daad van geloofstrouw zijn. De inmiddels overleden bisschop Muskens wist dit, toen hij het subversieve voorstel deed om het woord 'God' maar een tijdje te vervangen door het woord 'Allah'. Misschien is deze 'zelf-ontteigening' wel een act van geloof in de meest pregnante betekenis: het loslaten van het christelijk betekenisuniversum in de verwachting van de komst van het Koninkrijk Gods.¹¹

---

⁹ Zie de literaire encscenering van de (zelf)ontteigening van de paus door

¹⁰ De uitdrukking stamt van de Nijmeegse moraaltheoloog Theo Beemer die hiermee de theologische positie van de theoloog Arend Th. Van Leeuwen aanduidde. Zie Theo Beemer, 'Kolking roept kolking op: psalm 42, vers 8', in: *Faust-special*, Jg. 8, no 1, 1985, *God om God verlaten. Ter gelegenheid van het afscheid van Arend van Leeuwen*, 96-100; 99: 'In zijn economische theologie heeft deze theoloog God om God verlaten. Dat zouden wij, in de nacht van het kapitaal, hem moeten nadoen. Het is niet in strijd met psalm 42, integendeel.'

¹¹ De term 'selfdispossession' als geloofsdaad (en als samenvatting van het handelen van Jesus van Nazareth) kwam ik diverse malen tegen bij Terry Eagleton, *Reason, Faith, and Revolution. Reflections on the God Debate*, New Haven and London: Yale University Press, 2009, XII; 23, 27. Arend van Leeuwen (zie voetnoot 7) had het regelmatig over het 'zelf afzagen van de tak waarop je zelf zit'. Zie Theo de Wit, 'de verlichte geest en de terugkeer van het verdrongene in de politiek. Over Arend van Leeuwen, in: *Faust-special*, o.c., 78-84; 79.